

Umění jako poznání, jazyk a identita

(Petr Kylaoušek)

K uchopení identitárního (sebe)obrazu se jako nejprůhodnější jeví přístup noetický, neboť umožňuje nahlížet na umělecké dění jako na svébytný způsob poznání a poznávání, jako osvojování světa, sebe sama i druhého.

Umělecký artefakt je už ze své jazykové podstaty noezí - vnášením smyslu, osmyslňováním skutečnosti. Zvláštnost postavení literatury a ostatních umění v hierarchii poznávacích procesů vyplývá z mnohotvárnosti a nociónální nevyhraněnosti poznání, jež formulují a formují. Zatímco věda či filozofie předmět poznání konceptualizují a logicky artikulují, umělecké vyjádření se může pohybovat v širokém pásmu od konceptualizace k nekonceptualizovaným či mimokonceptuálním způsobům vyjádření. Vedle logu může umění položit mýtus, může logické myšlení kombinovat s analogickým myšlením. Ba může – a také to činí – uchopovat dosud neuchopené, usilovat o vyjádření dosud nevyjádřeného či nevyjádřitelného, vyslovit nevyslovitelné. Za určitých okolností tak v obrazech či výrazových postupech ztvárňuje pocity či postoje (prozatím nebo navždy) nevyhraněné, tušené, jež raciono a logika konceptuálně možná uchopí jinak či později. Například představu o celistvém, esenciálně pojatém *já* narušuje poezie 19. století ještě dříve, než jsou nové přístupy systematizovány v pracích Sigmunda Freuda a Carla Gustava Junga. Fragmentace *já* a světa v kubistické poezii a výtvarném umění odkazuje k podobnému noetickému impulzu jako fenomenologie při konceptuálním přehodnocení vztahu mezi jevem a podstatou. „Výhoda“ uměleckého ztvárnění spočívá v dominanci estetické funkce. Ta pomáhá překlenovat mezery logu, sjednocovat v sémantickém gestu (Jan Mukařovský) to, co přísně logicky strukturovaný diskurz nemohl spojit, a tedy ani vyjádřit.

Co z toho plyne pro přístup ke kanadské literatuře a kultuře? Především vědomí, že umělecké vyjádření může sdělovat to, co jiné způsoby sdělení neobsahují a patrně ani obsáhnout nemohou. Přitom je zřejmé, že zejména literatura může zrovna tak petrifikovat stereotypy jako anticipovat či bořit hranice jiných typů diskurzů. Vztah mezi literaturou a ne-literaturou nutně nastoluje i otázku zde zvoleného přístupu k jiným, ne-literárněvědným disciplinám, zejména historii či sociologii, a to i proto, že společenskovědní obory si našly cestu, jak literární zdroje využívat.¹ Sociolog Pierre Bourdieu například naznačuje výtěžnost využití teorie vyprávění.² Na paradoxní vztah konfliktnosti a komplementárnosti mezi literární kritikou a ostatními společenskými vědami poukazuje řada studií.³ Nelze ani neodkázat na práce Gérarda Boucharda, který pevně zabudovává literaturu a kulturu do svého historického pojednání o kanadské a francouzsko-kanadské společnosti.⁴

Je zřejmé, že otevřenost je namístě, neboť nelze popírat společenský rozměr traktované problematiky. Obraz *sebe* a *druhého* přerůstá z rozměru individuálního ve společenský, dotýká se politiky, souvisí s představou národa a nacionalismem, jazykovou otázkou, etnicitou, přistěhovalectvím. Má-li však být zvolený přístup přínosný a výtěžný, musí se přidržet specifčnosti traktovaného předmětu, tedy projevu, kde v „noetickém trojúhelníku“ *subjekt-objekt-řeč* (jazyk, nástroj vyjádření) dominuje *estetický étos*.⁵ I když otázky ztvárnění obrazu sebe

¹ Pierre Lassave, *Sciences sociales et littérature. Concurrence, complémentarité, interférences*, Paris, Presses universitaires de France 2002.

² Pierre Bourdieu, *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*, Paris, Seuil 1992, s. 180.

³ Carmen Mata Barreiro, „Introduction. Étranger et territorialité. D'une approche pluridisciplinaire à une approche transdisciplinaire“, *Globe*, roč. 10, č. 1, 2007, s. 15-29.

⁴ Např. Gérard Bouchard, *Genèse des nations et nationalismes et cultures du Nouveau Monde. Essai d'histoire comparée*, Montréal, Boréal 2001. Gérard Bouchard, „L'Ethnographie au secours de la nation. Mobilisation de la culture populaire par les lettrés canadiens-français (1850-1900)“, in Simon Langlois (ed.), *Identité et cultures nationales. L'Amérique française en mutation*, Sainte-Foy, Les Presses de l'Université de Laval 1995, s. 17-47.

⁵ Pro „noetický trojúhelník“ jsme modifikovali triadický model, jež pro sémantickou interpretaci použila lutyšská

a obrazu druhého odkazují ponejvíce k tematologii, bylo by chybné přijmout toto zúžení, neboť zvolený žánr, způsob a jazyk ztvárnění mohou být zrovna tak symptomatické jako to, co je ztvárněno.

I.2.1. Jazyk a obraz

Jazyk je nejen nástroj komunikace, ale rovněž bariéra. Na jedné straně pomáhá vymezit kolektivní identitární prostor a ochraňuje jej, na straně druhé vytváří překážku, zamezuje prolínání, odkazuje druhého za hranici. Pro identitární (sebe)vymezení představuje jazyk proměnnou historickou danost. Důležitost tohoto činitele se zdůraznila v procesu vzniku moderních národních států v 19. století,⁶ což souvisí s moderní kulturní identitou odkazující se k Herderově filozofii. Citlivost jazykové otázky ve vztazích mezi Frankokanadany a Anglokanadany dostatečně prokazuje identitární funkce jazyka v dějinách kanadské kultury, a to přinejmenším od počátku 19. století až po quebecké jazykové zákony, jež vyvolaly tolik nelibosti mezi anglofony i alofony. Konečně i obě referenda o autonomii provincie Quebec (1980, 1995) se jazykové otázky a vztahu mezi majoritní a minoritní kulturou úzce dotýkala.

Vědomí důležitosti jazykové bariéry, jež kulturu a zejména kanadskou literaturu štěpí na dvě oddělené a jen spoře komunikující oblasti – anglofonní a frankofonní, vedlo autory knihy ke konfrontaci literatury s tím druhem umění, kde jazyk je doprovázen též řečí obrazů – totiž s filmem. Zatímco literatura obraz sebe i druhého musí konstruovat jazykem, takže již v samé intenci je zabudována omezující identitární bariéra (hovořím jen k *našim*, nikoli k *druhým*), filmový příběh může nechat promluvit obraz přímo, má schopnost omezit pouto národního jazyka filmovou řečí.

Lze namítnout, že se nabízí srovnání literatury s jinými druhy umění, mnohem nezávislejšími na mluveném slově, než je film. Malířství užívá obrazu bezprostředně, architektura a sochařství jsou navíc silně propojeny s utvářením veřejného prostoru a jeho symbolikou. Zejména u obou posledně jmenovaných lze již odkázat na řadu pertinentních studií, k nimž by asi stěží bylo možno dodat co objeveného, neboť spolehlivě prokázaly – alespoň co se týče Quebecu – prolínání kulturních vlivů i citlivost identitárního diskurzu na přítomnost *druhého*.⁷ Také zde je přítom patrné, jak problematika vymezení identitárního prostoru souvisí s faktorem časovým, totiž s pamětí – podobně jako v literatuře.

I v oblasti filmové vznikla řada nepominutelných studií.⁸ V prospěch omezení na srovnání literární oblasti s filmovou tvorbou hovoří přinejmenším podobnost ve využívání dynamizující

Skupina μ : Anthropos (subjekt) – Kosmos (objekt) – Logos (řeč). Tuto triádu lze považovat za antropologickou konstantu tvorby obecně. Příznakovým činitelem estetické tvorby je zmíněný estetický étos. Viz Groupe μ , *Rhétorique de la poésie*, Paris, Seuil 1990, s. 96 a n. Šířeji – tj. jako jev, který se projevuje jak uvnitř textu (dle koncepce lutyšské školy, tamtéž, s. 112 a n.), tak na švu mezi textem a mimotextovými koordinátami komunikačního procesu – pojímáme termín „mediace“.

⁶ Viz Marcel Bellavance, *Le Québec au siècle des nationalités*, Montréal, VLB 2004.

⁷ Viz např. Lucie K. Morisset, „Un ailleurs pour l'Amérique. 'Notre' patrimoine et l'invention du monument historique au Québec“, *Globe*, roč. 10, č. 1, 2007, s. 73-105. Autorka dokumentuje vliv turistické klientely ze Spojených států na práci Komise pro historické památky při sestavování seznamu národních památek. Komplexně, na dějinách a místopisu města Quebecu, traktuje otázku dvoudílná práce Louisy Blairové, *Les Anglos: La face cachée de Québec*, Montréal, Éditions Sylvain Harvey 2005.

⁸ Kay Armatage, Kass Banning, Brenda Longfellow, Janine Marchessault (ed.), *Gendering the Nation, Canadian Women's Cinema*, Toronto, University of Toronto Press 1999; William Beard, Jerry White (ed.), *North of Everything, English-Canadian Cinema Since 1980*, Edmonton, University of Alberta Press 2002; Peter Dickinson, *Screening Gender, Framing Genre, Canadian Literature into Film*, Toronto, University of Toronto Press 2007; Bruce Elder, *Image and Identity: Reflections on Canadian Film and Culture*, Waterloo, Ontario, Wilfred Laurier University Press 1989; Jim Leach, Jim & Jeannette Sloniowski (ed.), *Candid Eyes, Essays on Canadian Documentaries*, Toronto, University of Toronto Press 2004; André Loiselle, Tom McSorley (ed.), *Self Portraits, The Cinemas of Canada Since Telefilm*, Ottawa, The Canadian Film Institute 2006; George Melnyk, *One Hundred Years of Canadian Cinema*, Toronto, University of Toronto Press 2004; Jerry White (ed.), *The Cinema of Canada*, London & New York, Wallflower Press 2006.

složky kulturní paměti, totiž času. Společným rysem obou oblastí umění je bezpochyby schopnost konstruovat identitární příběh, neboť kde lépe než v příběhu – oné malé historii uvnitř historie velké – lze vhodněji vyjádřit pojetí *sebe a druhého*?

I.2.2. Obraz *sebe* a obraz *druhého* – identitární vzorce

Umělecká tvorba není jen sebevyjádření či jen ztvárnění a uchopení světa, je také gesto a čin, způsob jak vstoupit do dění a ovlivnit je. Je tedy nutno ji pojímat – a především z hlediska identitární problematiky – jako průnik estetického a politického diskurzu, přičemž politiku je zde třeba chápat v širokém slova smyslu jako dění veřejného prostoru – agory. Hodnocení vztahu mezi estetikou a politikou ovšem vyžaduje stanovit společný jmenovatel. Mohla by jej představovat axiologie. Otázku hodnotové strukturace zavedli do literární oblasti již Jan Mukařovský⁹ a Felix Vodička¹⁰ svým dynamickým pojetím vztahu mezi estetickou normou a jejími textovými realizacemi. Se sociologickou problematikou, a tedy i politikou spojily otázky axiologie a hodnotové strukturace například práce Pierra Bourdieua¹¹ a sociologická literární kritika Jacquese Duboise.¹²

Vztah mezi společensky podmíněnou strukturací hodnot a individuálním uměleckým počinem je pro identitární problematiku důležitý. Umožňuje sledovat interakci mezi společenským a individuálním v dějinných souvislostech a tím také blíže charakterizovat proměny hodnototvorného procesu – normujícího kódu. Součástí tohoto procesu jsou i identitární vzorce. Je vhodné je pojímat jako axiologické, historicky proměnné konfigurace etablované v daném dějinném okamžiku vnitřní uspořádání výše zmíněného „noetického trojúhelníku“ *subjekt-objekt-řeč* (jazyk, nástroj vyjádření).

K určení podoby identitárního vzorce je nutné sledovat (1) povahu jednotlivých komponentů, (2) topické okruhy, v nichž se identitární problematika tematizuje, a (3) vztahové mechanismy určující poměry mezi komponenty. Klíčová je – u prvního bodu – charakterizace subjektu. Problematika subjektu není často zcela jednoznačná, neboť vidění identity je souvztažné s alteritou. Otázka je nejen, kdo vidí a kdo hovoří, ale také zda vidí (hovoří) či nikoli i ten druhý, tedy zda druhý spoluutváří a do jaké míry subjektální složku vzorce, anebo zda je naopak zahrnut do složky objektální a zda a do jaké míry je mu upřen status subjektu, možnost slova, vyjádření, afirmace identity. Druhým hodnototvorným faktorem na straně subjektu je jeho vlastní nastavení a postavení. Může se pohybovat (a patrně se bude pohybovat) mezi *já* a *my*, mohou se měnit denotáty – vlastnosti, jež jsou mu připisovány. Subjekt může být pojat jak celostně, tak fragmentárně, může být nerozčleněn, tedy prezentován jako jednolitý celek, ale může být ztvárněn jako vnitřně kontradiktorní: *my* (*já*) se může rozpadat na složky, z nichž některé jsou blíže tomu *druhému*, jiné jsou s ním v ostrém konfliktu.

Objektální stránka identitárního vzorce nastoluje – tam, kde se týká alterity a vidění druhého – otázky analogické k subjektálním aspektům. K antropologické složce ale přistupují komponenty, kterými člověk vstupuje ve styk se světem, především čas a prostor. Pojímání sebe a druhého je nemyslitelné bez představy o apropriaci či neapropriaci místa (osídlení, vymezení, vyhnání, exil), o vlastnostech, které jsou mu připisovány a do nichž se *já* i *druhý* promítají. Čas se pak ponejvíce vyjevuje v paměti, jež spojuje příběh individuální s příběhem společenství.

Důležitost třetí složky – řeči – je nasnadě: způsob ztvárnění, volba jazyka, jazykového kódu či subkódu mají hodnototvornou výpovědní funkci, jsou součástí vidění i (sebe)projekce do světa. Nevyřčené či zamlčené, slova i ticho jsou přitom stejně závažné. Sémantická slepota zde není protivou, ale součástí identitárního vzorce.

⁹ Jan Mukařovský, *Studie z estetiky*, Praha, Odeon 1966; *Cestami poetiky a estetiky*, Praha, Československý spisovatel 1971.

¹⁰ Felix Vodička, *Struktura vývoje*, Praha, Československý spisovatel 1969.

¹¹ Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil 1992.

¹² Jacques Dubois, *L'institution de la littérature*, Paris-Bruxelles, Nathan-Labor 1978.

Hlavní topické okruhy, jež se nejsnáze propůjčují tematizaci, se úzce dotýkají základních identitárních problémů: vztahu mezi původností a nepůvodností, kolektivní a individuální identifikace, vztahu mezi majoritou a minoritou, vztahu k prostoru a času. S tím souvisejí určující témata, která bude nutno sledovat: stát (národ), etnicita, náboženství, jazyk, tradice, půda a země, původní obyvatelé, kolonizace, starousedlictví, přistěhovalectví. Jednotlivé topické okruhy se mohou prolínat, zastupovat, vytvářet dichotomie či komplementární konfigurace.

Charakterizace jednotlivých komponent identitárního vzorce prostřednictvím topických okruhů je neméně důležitá než vztahové mechanismy, které se v nich uplatňují. Lze zde rozlišit kombinace tří základních vztahů: exkluze, inkluze a mediace. Jejich kombinovatelnost pak je determinována dvěma základními kvalitami usouvztažených složek, totiž mírou jejich stejnorodosti či nestejnorodosti. Důležitost kategorie homogenosti pak na jiné rovině vystupuje při průřezu problematiky identitárních vzorců do historického a geografického kontextu, kde souvisí úzce s otázkou kontinuity či diskontinuity. Čím je to dáno?

Každý literární či umělecký artefakt, kde je traktována identitární problematika, se vyrovnává s jistým typem společenského diskurzu. Tento diskurz je více méně konceptuálně strukturovaný, nebývá však homogenní, byť může působit uceleně. Dotýká se identitárních vzorců, které v daném období koexistují, prolínají se, ovlivňují. Přitom některý bývá obvykle dominantní, viditelný, představuje dobové axiologické paradigma. Dominance některého ze vzorců ovšem neznamená potlačení či neexistenci druhého, jenž může vytvářet spodní proud, než pronikne do dominantního paradigmatického postavení. Vzít v úvahu historický kontext a proměny paradigmatu „národního“ diskurzu znamená zohlednit svár kontinuity s diskontinuitou a určit pásma přechodu.

Jestliže úvodní filozofická úvaha ukázala na úzkou souvislost identitární problematiky s etikou a politikou, nemůže ani literárněkritický náhled pominout rozměr noetický a souvislosti s dějinnými proměnami společnosti. Právě dějinný činitel nabízí myšlenku typologie identitárních vzorců. Pokusíme se je charakterizovat v následující kapitole v souvislosti s dějinnými proměnami kanadské společnosti. Nelze jistě identitární vzorce brát za „absolutně“ platné. Už proto, že se následující úvahy a rozbory budou pohybovat v heuristické pasti mezi nutností abstrakce a generalizace na jedné straně a konkrétními díly na straně druhé, bude vhodné počítat s „nečistotou“ či pluralitou axiologických referencí při realizaci identitárních vzorců v literárních textech a uměleckých artefaktech, jak to ostatně odpovídá povaze i možnostem nekonceptuálního či mimokonceptuálního ztvárnění a vyjádření v umění.